

Галан Л. М.

РАДЯНСЬКИЙ СТАДІОН ЯК ПРОСТІР КОНКУРЕНЦІЇ ОФІЦІЙНИХ І НЕФОРМАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ НА ПРИКЛАДІ КИЄВА (1950–1980-ті РОКИ)

У статті розглянуто особливості стратегій поведінки вболівальників на радянських стадіонах у післявоєнний час. На прикладі Республіканського стадіону міста Києва проаналізовано конкуренцію між офіційно дозволеними, прийнятними моделями поведінки й альтернативними, які мали місце під час проведення футбольних матчів. Деконструкція образу «правильного» вболівальника, створеного радянською пропагандою, та його зіставлення з матеріалами усної історичної інтерв'ю дає змогу дійти висновку про те, що практики радянських уболівальників на стадіоні й поза ним у день матчу фактично підважували монополію влади на місто.

Величезна популярність футболу в Радянському Союзі й повсюдне його обговорення сприяли конструюванню вболівальницьких спільнот, ідентичність у яких творилася на протиставленні підтримки «наших» проти «чужих», ворожих команд. Принциповість футбольних матчів для зацікавлених радянських громадян перетворювала перегляд ігор на стадіоні на місце емоційної демонстрації вболівальницької ідентичності. Порушення громадського порядку, колективні «святкування» або маніфестації у разі незадоволення результатами гри, стихійні походи зі стадіону після матчу ставали частиною неусвідомленого спротиву встановленим владою моделям «правильної поведінки».

Ключові слова: футбольні фанати, вболівальники, спільноти, радянське суспільство, стадіон, перебудова.

Реконструючи роль спорту, і власне футболу, в житті радянського суспільства, потрібно розглядати його не тільки як гру, змагання або розвагу. Як зауважують дослідники спорту в Німецькій демократичній республіці Майк Денніс і Джонатан Грікс, спорт «за соціалізму» був також культурною інституцією й відіграв важливу роль у повсякденному житті суспільства¹. В історії радянського спорту як соціальної практики футбол посідає особливе місце. Впродовж усього періоду існування СРСР саме футбол був найбільш відвідуваним і популярним видом спорту. Зокрема, у міжвоєнний період це був єдиний видовищний вид спорту, який збирав реальну публіку².

Через збільшення кількості мешканців міст після Другої світової війни розбудова міст у 1950-х рр., а також побудова нових стадіонів у цей період стали предметом гострих дебатів серед архітекторів і партійних функціонерів. Із погляду офіційної радянської ідеології та рито-

рики, міське життя має особливе значення в марксизмі як прогресивна сила. Воно заохочує колективну, а не індивідуальну ідентичність, а містобудування розглядається як важливий засіб досягнення політичних цілей³. Будівництво нових стадіонів мало на меті використання спорту як засобу державного представництва і створення нового символу влади в столиці та інших містах СРСР⁴.

У повоєнні десятиліття значно зросла кількість футбольних уболівальників, які ходили на матчі. Влада не могла це ігнорувати й чималу частину коштів, призначених для розвитку спортивних програм, виділила на будівництво десятків нових стадіонів великої місткості. Найбільший серед них – московський стадіон ім. Леніна (1956), розрахований на 103 тисячі глядачів⁵. Як зауважує дослідниця радянських міст Александра Кьорінг, за планами відбудови Москви в 1950-х спортивні споруди розглядали як не-

¹ Mike Dennis & Jonathan Grix, *Sport under Communism: Behind the East German 'Miracle'* (London, Palgrave MacMillan, 2012), 16–17.

² Майк О'Махоуни, *Спорт в СССР. Физическая культура – визуальная культура* (Москва: Новое литературное обозрение, 2010), 83.

³ David Smith, "The Socialist City", in *Cities After Socialism: Urban and Regional Change And Conflict in Post-Socialist Societies* (Oxford: Wiley, 1996), 71.

⁴ Aleksandra Kohring, "Sporting Moscow: stadia buildings and the challenging of public space in the post-war Soviet Union", *Urban History* 37 (2) (2010): 266–276.

⁵ О'Махоуни, *Спорт в СССР*, 211.

від'ємні складові міського ансамблю й поділяли на міжблокові, районні й міські. Стадіони належали до мереж районного або міського значення, і їх мали розташовувати в громадських центрах міських районів або міст⁶. Київський Центральний стадіон зі 100 тисячами місць було відкрито у 1965 р.⁷ Під час принципових матчів, як зауважують респонденти з-поміж київських футбольних фанатів 1980-х, стадіон могла відвідувати і більша кількість вболівальників:

В Советском Союзе у нас почти каждый такой футбол был бурный. У нас стадион был 100 тысяч. И это были лавки. То есть вы понимаете. Еще приходила милиция, войска. То есть это было уже больше, потому что 100 000 это продавалось билетов. Потом еще приходили те, кто проходил как-то бесплатно. Пусть это не 50 тысяч, но то, что где-то еще тысяч 5 на какие-то знаковые матчи приходили – это точно. Потому что у нас все на такие важные, центровые матчи...⁸

Те, як влада опікувалася відвідуваністю стадіону та наявністю усіх зручностей, описувала і київська преса, зокрема «Вечірній Київ» (1981):

Ми розуміємо, що перед болільником часто постає питання: йти на стадіон чи ж залишитися вдома біля телевізора й подивитися трансляції двох, а то й трьох зустрічей? І ми боремося за глядачів. Про день і початок матчу сповіщають 400 афіш, які задалегідь надходять для розклеювання. [...] Задалегідь болільникам про матчі нагадують оголошення, що регулярно вміщуються в газетах, звучать у програмах радіомовлення. [...] Ми не зупиняємося в пошуках нових форм залучення якомога більшої кількості глядачів на стадіон, хоча це значною мірою залежить передусім від майстерності та авторитету чергового суперника «Динамо»⁹.

Футбол у СРСР досяг піку своєї популярності на хвилі півфінального виступу збірної СРСР на Чемпіонаті світу 1966 р.¹⁰ В 1965–1969 роках майже 50 мільйонів шанувальників спостерігали за матчами радянської вищої ліги¹¹. Після спаду відвідуваності у 1970-х збільшення кількості глядачів поновилося на початку 1980-х після міжнародних перемог київського та тбіліського «Динамо».

⁶ Kohring, “Sporting Moscow”, 266–276.

⁷ Robert Edelman, *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the USSR* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 159.

⁸ Інтерв'ю з фанатом Пожарником від 28 березня 2019 р.; м. Київ. Інтерв'юєрка: Любов Галан.

⁹ В. Чередник, «Завжди вам раді», *Вечірній Київ*, 16 липня 1981.

¹⁰ Edelman, *Serious Fun*, 161.

¹¹ Ibid.

За реконструкції історії функціонування радянського стадіону та поведінки вболівальників питання взаємодії із міським простором, який є і ресурсом, де реалізуються і здійснюються особисті та колективні вияви соціального агентності або нав'язування влади, становить винятковий інтерес¹². Звісно, залишається питання про те, наскільки взагалі для радянського випадку є актуальною імплементація методології і теорії, що випрацьовувалася власне для західного суспільства. Тим не менше, на нашу думку, певні підходи, які пропонують доробки західних дослідників, будуть корисними для аналізу явища радянського футбольного фанатизму.

Згідно з висновками дослідника Кевіна Лінча у його праці «Образ міста» («The Image of the City») ¹³, люди мають стійке й передбачуване уявлення про простір довкола¹⁴. Ричард Джульянотті й Гарі Армстронг зазначають, що простір не існує просто як онтологічний факт, а соціалізується, тобто має соціальне значення й режими означень, які можуть конфліктувати¹⁵. Локалізація або зонування простору призводять до уточнення «місць», однак відчуття «місця» виникає тільки через розвиток особливого суспільного значення, пов'язаного з певною територією¹⁶. Зокрема, деякі дослідники в рамках міських студій поділяють простір на *локалі* та *станції*. Як стверджує американський культуролог Джон Фіске, локалі є географічними ділянками, які передбачають «неперервність між внутрішнім і зовнішнім, між свідомістю, тілами, місцями і часом» і, отже, обов'язково протистоять або ухиляються від нав'язування влади¹⁷. Натомість станції – це місця, де соціальне замовлення накладається на індивіда і де самоврядування заперечується.

Як і більша частина радянського міського простору, стадіони, що мали виконувати розважальну функцію споглядання за грою, перебували під контролем влади. Крім того, поведінка глядачів мала відповідати певному образу «правильного вболівальника», висвітленому в офіційній пропаганді. Тому, за термінологією Джона Фіске, радянський стадіон можна характеризувати як станцію – місце, де рішення про спосіб

¹² Eric Hirsch, “Landscape. Between place and space”, in *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 13.

¹³ Кевин Лінч, *Образ города* (Москва: Стройиздат, 1982).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Richard Giulianotti & Gary Armstrong, “Avenues of contestation: football hooligans running and ruling urban spaces”, *Social Anthropology* 10 (2) (2002): 211–238.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ John Fiske, “Power plays, power works”, in *Football and Community in the Global Context: Studies in Theory and Practice*, ed. by A. Brown, T. Crabbe, G. Mellor (New York: Routledge, 2009), 11–13.

користування простором індивід не приймає самостійно, його встановлює влада¹⁸. З іншого боку, попри підвищену увагу функціонерів, стадіон залишався простором постійної конкуренції офіційно декларованих і неофіційних моделей поведінки. Через виняткову емоційність уболівання, особливо футбольного, цей простір водночас був і місцем вияву спротиву нав'язуваним «згори» правилам, і конструювання нової ідентичності – «вірного» «своїй» команді вболівальника. Тобто радянський стадіон можна охарактеризувати і як локаль, місце, де індивіди чинять спротив тиску влади¹⁹.

На нашу думку, радянський стадіон постійно був місцем конкуренції між потребами, бажаннями суспільства й баченням, можливостями влади. Основною передумовою для такої ситуації була емоційність, яка супроводжувала перегляд. Навколофутбольна риторика базується на уявленні про те, що футбол є не грою, а битвою. На думку Гунтера Пільца, не треба дивуватися тому, що багато армійських слів увійшло в футбольний лексикон: «напад», «захист», «фланг», «фінал», «бомба», «бомбардир», «граната». Усі ці слова, як зазначає дослідник, «стали щільно і кров'ю міжнародної футбольної мови»²⁰. Радянський Союз не був винятком, а його пропаганда, візуальна культура відтворювали дискурс «боротьби», «війни», «битви на полі бою», що також доповнювало загальнорадянську риторіку щодо «битв» за соціалістичне майбутнє. Це також мало викликати переживання й підвищувати для глядачів важливість того, що відбувається. Загалом культура футбольного вболівання, на думку Гунтера Пільца, характеризується високим рівнем ототожнення вболівальників із дійством на полі:

Уболівальники приходять на стадіон, щоб побачити, як перемаже їхня команда. Вони пристрасно й безумовно йдуть за своєю командою і готові битися за її честь. Команда, яка грає проти неї, відразу ж автоматично перетворюється на супротивників, яких слід розбити і перемогти будь-якою ціною. А як можна захистити честь своєї команди? Тільки в протистоянні членам клубу-супротивника, суддям і, головне, вболівальникам цього клубу. Справжні вболівальники завжди причетні до успіхів своєї команди і готові заради цього терпіти будь-які життєві негаразди²¹.

Радянська офіційна риторика й візуальна культура формували уявлення про важливість уболівання та стимулювали нормалізацію захоплення грою. Популярними ставали повнометражні фільми про футбол. Протягом 1935–1990 рр. було знято аж вісім фільмів, сюжетна лінія яких пов'язана із захопливим перебігом футбольного матчу, а найбільші кульмінаційні моменти, які мали б примушувати затамувати подих, стосувалися, звісно, «вирішальної гри»²². Усі сюжетні лінії зводили футбол до боротьби «наших» проти «чужих», що ставало важливим елементом стимулювання патріотичних почуттів радянського громадянина. Водночас радянський стадіон під час проведення футбольних матчів був своєрідною точкою «недоступу» для влади. Перегляд матчів на стадіоні супроводжувався більш інтенсивним публічним виявом емоцій, порівняно з іншими спортивними видовищами (наприклад, фізкультурним парадом). О'Махоуні підкреслює важливу деталь:

Незважаючи на неймовірне зібрання публіки, спортом на полі стадіону займалися двадцять два гравці, інші ж дев'яносто тисяч людей дивилися на те, що відбувається. Перед ними розгорталося змагання з властивою йому непередбачуваністю. Влада могла визначати й визначала багато організаційних моментів: місце зустрічі, склад команди, час матчу і доматчевої підготовки, однак після свистка, що відкриває гру, контроль, власне, сховався нанівець. На результат можна було вплинути, але гарантувати його було неможливо: тільки від гри команд-суперниць залежало, виявиться матч цікавим або нудним, чесним або неспортивним, скільки голів буде забито²³.

«Бешкетники» на стадіонах

Радянський стадіон був не лише місцем концентрації і вияву різних емоцій, а й простором, де на полі коїлось щось, що не залежало від влади. Радість у разі перемоги або злість, відчуття несправедливості щодо результатів гри були органічними компонентами завершення матчу,

¹⁸ Ibid., 11–13.

¹⁹ Giulianotti & Armstrong, "Avenues of contestation".

²⁰ Гунтер Пільц, «Футбол – это наша жизнь: перемены и процессы дифференциации культуры футбольных фанатов», *Логос* (2019): 119.

²¹ Там само.

²² Мяч и сердце / Реж. Б. Юрцев, К. Юдин. – Москва: Мосфильм, 1935; Вратарь / Реж. С. Тимошенко. – Ленинград: Ленфильм, 1936; Спортивная честь / Реж. В. Петров. – Москва: Мосфильм, 1951; Запасной игрок / Реж. С. Тимошенко. – Ленинград: Ленфильм, 1954; Удар! Еще удар! / Реж. В. Садовский. – Ленинград: Ленфильм, 1968; Ни слова о футболе / Реж. И. Магітон. – Москва: Киностудия им. Горького, 1974; Одиннадцать надежд / Реж. В. Садовский. – Ленинград: Ленфильм, 1975; Гол в Спасские ворота / Реж. П. Любимов. – Москва: Мосфильм, 1990.

²³ О'Махоуні, *Спорт в СССР*, 78.

який не можна передбачити. До початку перебудови та проголошення гласності офіційна преса замовчувала реальну ситуацію на стадіонах і масштаби конфліктів, які виникали після матчів. Також вона ігнорувала будь-які невластиві форми маніфестування вболівальниками своєї навколофутбольної ідентичності (наприклад, хода глядачів містом після матчу). Насильство на стадіонах, «некоректна поведінка» (як-от образливі вигуки в бік футболістів, пісеньки з нецензурною лексикою) не могли бути складовою офіційної радянської глядацької культури. Натомість такі прояви були органічними, як стверджувала пропаганда, для «капіталістичного Заходу», де «соціальна нерівність» призводила до девіантної поведінки на стадіонах²⁴.

Тим не менше, зазначають дослідники, радянські футбольні вболівальники були також галасливими, несамовито захоплювались грою²⁵. Навіть радянська преса інколи писала, що футболістому вболівальництву бракувало дисципліни, що траплялися «дикі» витівки й навіть масові бійки²⁶. Втім, візуальні джерела «доперебудовного» періоду конструюють образ «правильного» вболівальника як дисциплінованого, вихованого глядача, який поважає свою команду та дбає про порядок довкола.

До проголошення політики гласності коментарі в пресі про «бешкетників» на стадіонах мали місце, як уже згадано, однак загалом це зображувалося як виняток із правила, а не тривожна тенденція. У спортивних газетах фіксуємо скарги на неналежну поведінку вболівальників лише у формі цитованих листів до редакції, коли одні радянські громадяни засуджують інших. Наприклад, читачі жалілися, що їхні подруги та інші жінки люблять футбол, але не ходять на стадіон через порушення публічного порядку, що там відбувається:

А все починається з дрібниць. Спочатку не помічаємо напису на квитку: палити заборонено. Один вийняв сигарету, другий. Третій міркує: а я чим гірший, адже он і сержант міліції палить. Дехто, йдучи на матч, прихоплює й пляшку, звичайно, не лимонаду. Міліція при вході перевіряє, але такі «ілюзійністи», яким би міг позаздрити сам Рутюн Акоюн. Їх небагато, але все ж вони є. Перехилить на трибунах чарку,

другу і починає горлати на весь стадіон, куди дати пас, називати образливими прізвиськами гравців команди-суперниці. Зробиш такому горе-болільнику зауваження, а у відповідь: «Це стадіон! Не хочеш – не ходи!»²⁷.

Для засудження «горе-вболівальників» у газетах наводили також думки «авторитетів» – тренерів і гравців, зокрема тренера київського «Динамо» Валерія Лобановського:

До речі, старший тренер київського «Динамо» В. Лобановський з повагою ставиться до болільників і вдячний їм за підтримку, але водночас не приховує, що образливі вигуки на адресу гравців виводять їх з рівноваги, відволікають. Варто задуматися, перш ніж підключитись до болільницького хору²⁸.

Як аргумент проти безладу на трибунах використовували і коментарі суспільних «авторитетів» – ветеранів війни. Зокрема, ветеран війни Г. Бараников висловив думку про те, що роботи з «бешкетниками» та пропаганді правильної поведінки на стадіонах треба приділяти більше уваги:

Останнім часом – пише автор, – клуби любителів футболу припинили існування, а комісія Федерації футболу України по пропаганді і агітації, як на мене, лишається осторонь цього. Тренери багатьох команд не зустрічаються з любителями футболу, які часто не мають ніякої інформації за винятком скупих газетних повідомлень. Невипадково останнім часом замість справжніх любителів футболу з'явилися групи «болільників», які збираються під огорожами стадіонів часто з пляшками в руках, сперечаються, розповідають нісенітницю про гравців. А потім на трибунах бешкетують²⁹.

Про появу на стадіонах на початку 1980-х більш активної і видимої підтримки команди у формі футбольного фанатизму також не згадували у пресі аж до початку перебудови або зауважували як проблему невихованості підлітків, із якими «нормальні» дорослі люди не можуть бути згодними³⁰. Усноісторичні інтерв'ю та опубліковані спогади фанатів дають перспективу, альтернативну щодо офіційної версії. Важливо зазначити, що отримані джерела мають певні обмеження. Аналізуючи усноісторичні інтерв'ю та

²⁴ Див., наприклад: Ю. Супрун, «Криваві сутички на стадіонах», *Спортивна Газета*, 26 серпня 1981; «Бешкетники на стадіонах», *Спортивна Газета*, 17 липня 1984; «І знову фанати», *Спортивна Газета*, 9 липня 1988. Про італійських фанатів див.: «Операція "Хулігани"», *Спортивна Газета*, 15 жовтня 1988. Про хуліганів ФРН і Голландії див.: «Хто заправляє грою?», *Спортивна Газета*, 26 грудня 1987.

²⁵ О'Махоуни, *Спорт в СРСР*, 87.

²⁶ Kohring, "Sporting Moscow", 270–271.

²⁷ М. Гончарук, «Позафутбольні пристрасті», *Спортивна Газета*, 19 січня 1982.

²⁸ Д. Александренко, «Гавкунів – геть зі стадіону!», *Спортивна Газета*, 5 вересня 1981.

²⁹ Александренко, «Гавкунів – геть зі стадіону!».

³⁰ Гончарук, «Позафутбольні пристрасті».

спогади, необхідно зважати, що пам'ять особи або групи осіб про колишні події не є статичною і насправді зазнає реінтерпретацій та переоцінок у постійно змінюваних контекстах. Проте зібрана вибірка дає змогу зробити висновок про те, що порушувати встановлені правила поведінки до певної міри могли всі відвідувачі стадіону, особливо під час принципових футбольних матчів:

Тогда это была, насколько я понимаю, у этих работяг это был целый ритуал. Футбол тогда был стабильно после работы. Они шли, где-то там в мерах приличного выпивали, потому что милиции было куча. Но в любом случае их это уже расслабляет. Тогда на стадионах было запрещено курить, именно на секторе. Это не было на законодательном уровне, но... Но на таких матчах, там, где собиралось сто тысяч, ни один милиционер не додумался выдергивать человека. Никто так сильно так, чтобы ручки сложить – не сидел³¹.

Порушення порядку підлітками на стадіонах в очах більшості публіки не вважалося таким, що заслуговувало на жорстку реакцію міліціонерів. Загалом міліцейське насилля щодо підлітків могло спричинити обурення старших відвідувачів стадіону. Для захисту «дітей» звичайні вболівальники були готові навіть вступати у відкритий конфлікт із правоохоронцями. Київський фанат Махно, зокрема, наводить приголомшливий приклад про те, як у 1982 р. частина вболівальників київського «Динамо» після затримання фанатів міліцією пішла до районного відділку їх визволяти:

Вообщем вони нас схопили, вивели і почали дуже лупцювати, прямо біля сектору усіх наших. І тоді вперше мужики підбіжали всі до ментів.. [...] якийсь дядя дістав фотоапарат і сказав: «Що ви робите?» – каже. «Це ж дитина!». Вони взяли і розбили йому фотоапарат. Ну, вообщем – мене в наручники і відвезли аж на Ульянова, там райотдел був, такий. Московський, називався. Туди привели і там почали бити. Вообщем я бачу, що всі наших везуть в райотдел. А вас за що? Та всіх пакують, везуть. Менти просто озвіріли. Так мужики пішли тоді до райотдела. То мужики, кузьмичі³² узнали і пішли. І багато їх було, чоловік 50, 80. І прийшли, кажуть: «Відпускайте дітей, що ви там тримаєте їх!». То шось нас там годину потримали, але тоді я чув, що цей офіцер поліції казав,

що «Сирена 2», що там вже БТри приготовані, чуть ли не восстание готується в Києві. Ну, випустили, правда³³.

Фанати згадують, що навіть Валерій Лобановський звертався до міліціонерів із проханням не застосовувати насилля щодо «дітей», стверджуючи, що воно є неадекватною санкцією на їхнє порушення порядку:

В Україні найгірше – це Одеса. Кожен рік ми туди приїжджали і кожен рік там з боями виїжджали звідти. Там ще не було фанатів, там були просто мужики. Ось, вони почали в нас кидатись прямо камінням. А менти нічого. І ми почали потім те каміння назад кидати. І менти одразу почали пресувати і всьо: вивели зі стадіону. Там навіть тоді був Лобановський тренером. І він тоді навіть підійшов до судді і припинив матч і сказав, що... покійний Лобановський сказав що... припиніть, каже, це ж діти³⁴.

Отже, у межах радянських стадіонів на час проведення футбольних матчів глядачі були не лише захопленими грою вболівальниками. Через свою емоційність і кількість на цей короткий період часу вони ставали конкурентоспроможною спільнотою щодо владних моделей поведінки. Емоційна маніфестація своєї підтримки улюбленої команди, подеколи із порушеннями громадського порядку, була органічною частиною того, що відбувалося на стадіоні. Особливим прикладом відзначення перемоги «Динамо» (Київ) уболівальниками на Республіканському стадіоні ім. Хрущова у 1961 р. стало підпалювання тисячами киян газет просто на трибунах³⁵. Пряму трансляцію з матчу й ці тисячі вогників стадіону могли побачити мільйони глядачів у всьому СРСР.

У радянському суспільстві до кінця 1980-х не було звичних для Заходу форм вираження поглядів на мирних зібраннях – демонстрацій, мітингів. Попри те, що газети рясніли фотографіями з капіталістичних країн, де проводили демонстрації лівих, радянська людина не знала форм спільної демонстрації ідей у колоні, яка проходить містом, окрім тих, які були ініційовані й чітко керовані владою. Перші мітинги й ходи, організовані так званими неформалами, були вже частиною перебудовних процесів кінця 1980-х рр., і навіть тоді такі вияви сприймалися як шось нехарактерне для радянського простору. У тако-

³³ Інтерв'ю з фанатом Махном від 23 січня 2019 р.; м. Київ. Інтерв'юєрка: Любов Галан.

³⁴ Там само.

³⁵ Відеонарізка із радянських трансляцій цього матчу, див.: «Динамо» Київ – чемпіон 1961! Стадіон «горить»! <https://www.youtube.com/watch?v=SznkXoB9fts>, дата звернення 01.04.2019.

³¹ Інтерв'ю з фанатом Пожарником.

³² Кузьма, кузьмичи – вболівальники, які не належать до фанатського руху.

му контексті особливо цікавими, в сенсі підважування офіційних поведінкових моделей, є розповіді фанатів про спільну ходу натовпу, який складався з уболівальників і фанатів, зі стадіону після матчу:

– Так що всі були просто звичайні кузьмичі. Без жодної атрибутки. Нас було видно, але потім вже, я пам'ятаю 82-й рік, 81-й, то ми йшли до Європейської площі, то за нами десь пів стадіону за нами йшло. – А чому йшли так? – Ну, бо була така традиція. Ми всі йшли на метро. Тоді ще не було станції «Палац Спорту». Було метро на Хрещатику. Олімпійської станції ще не було. І ми пішком. І за нами весь стадіон... Майже весь стадіон за нами. Кричали ми щось. Вони підкрикували нам ті кузьмичі³⁶.

Насилля у день матчу

Можливості для вільнішої критики радянської дійсності після проголошення «перебудови» стосувалися також і питання спорту, зокрема футболу, яке вже багато років було дражливим для уболівальників певних республіканських команд. До початку перебудови будь-які чисельні бійки чи навіть трагедії на радянських стадіонах не висвітлювали. Наприклад, як зазначають київські фанати, інформацію про страшну трагедію на стадіоні «Лужники» у 1982 р. вони отримали лише через приватну комунікацію зі своїми знайомими московськими фанатами³⁷. Тоді під час тисняви після матчу з «Хаарлемом» (Амстердам) загинули 66 уболівальників «Спартак» (Москва). Детальні репортажі про матч у дні після нього не містили жодної згадки про трагедію³⁸, а першу статтю в радянських газетах про неї датовано 1989 роком³⁹. Офіційна преса також майже не висвітлювала серйозні сутички між радянськими футбольними фанатами. Футбольне хуліганство згадувалось лише у статтях про Захід: начебто криза у капіталістичних країнах призводила до жорстокості на трибунах⁴⁰.

У період «перебудови» у пресі почали висвітлювати питання насилля на радянських стадіо-

нах, зокрема велику кількість матеріалів було присвячено масовій бійці київських і московських уболівальників 20 вересня 1987 року на Залізничному вокзалі в місті Києві. Однак, проаналізувавши в архівах ГДА СБУ всі доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення КДБ УРСР на адресу ЦК КПУ про оперативну обстановку за 1987⁴¹ і 1988⁴² роки, ми не виявили жодних згадок про такі події. Доступу до фондів УВС УРСР немає згідно з рішенням Міністерства внутрішніх справ України, тож аналіз документів цього періоду неможливий. Проте мікроаналіз події 20 вересня 1987 року попри обмеженість джерел дає змогу припускати, що насилля під час футбольних матчів не було винятком, а об'єктивнішу статистику, зокрема кількість уболівальників, що брали участь у таких сутичках, у пресі все ж не висвітлювали, навіть попри «гласність».

За свідченнями очевидців подій, зокрема москвичів, у цих подіях брали участь багато звичайних уболівальників, які після матчу вирушили поквитатися зі своїми ворогами⁴³. Тоді понад тисяча обурених київських уболівальників після закінчення матчу вирушили за автобусами, в яких вивозили зі стадіону москвичів до Залізничного вокзалу, де й відбулася бійка:

Ми із знайомими прибули на залізничний вокзал і саме опинилися в епіцентрі подій: стоїть безпорадна міліція, а навколо активно літають пляшки, каменюки, палки, цеглини. Такого не бачив навіть у бойовику. Тут до першої платформи під'їжджає автобус з командою «Спартак» – виявляється, вони всі їдуть в одному поїзді – команда, міліцейські генерали і фанати! У гравців «Спартак» знову летять пляшки, цеглини і каміння. Дзвінок руйнуються вікна у вагонах фірмового поїзду. Навколо гвалт, волання, крики жаху...⁴⁴

Причинами такого стихійного масштабного насилля у місті можна назвати вже сконструйований образ ворога – москвичів, яким начебто підсуджували на матчі і які прагнули окупувати місто. Цю подію висвітлювали на сторінках газет, однак офіційні публікації зводили суть конфлікту лише до недоліків у профілактичній роботі відповідних органів і суспільства з проблемними підлітками й стверджували, що ситуа-

³⁶ Інтерв'ю з фанатом Махном.

³⁷ «Я – київський фанат! Розповідь про зародження динамівського руху», ч. 1, Святослав. Інтернет-журнал фанатів «Динамо» Київ, 2015, 12, <http://wbc.kiev.ua/magazine/12/ochki.php>, дата звернення 01.12.2016; Інтерв'ю з фанатом Махном.

³⁸ К. Есенин, «Счёт на секунды», *Футбол-Хоккей*, 24 октябрю 1982.

³⁹ С. Микулик і С. Топоров, «Чёрная тайна Лужников», *Советский спорт*, 8 лютого 1989.

⁴⁰ Див., наприклад: Супрун, «Криваві сутички на стадіонах», 3; «Бешкетники на стадіонах», 3; «І знову фанати», 3. Про італійських фанатів див.: «Операція "Хулігани"», 3. Про хуліганів ФРН і Голландії див.: «Хто заправляв грою?», 3.

⁴¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 1, спр. № 1256.

⁴² Там само, спр. № 1262.

⁴³ Професор, «10 лет самому знаменитому выезду в СССР. Киев-87», *Ultras News* 4 (1998).

⁴⁴ Володимир Алмашин, *Don't stop. Уболівальники – фанати – хулігани. Історія руху прихильників ФК «Динамо» Київ у спогадах очевидців* (Київ: Нора-Друк, 2006), 23.

цію було виправлено згодом, завдяки роботі київського клубу любителів футболу⁴⁵.

Дані радянської пропаганди контрастують із матеріалами усноісторичних досліджень і, на нашу думку, замовчують або применшують масштаби конфліктів із застосуванням насилля у радянських містах під час футбольних матчів. За словами фаната Орден, який у 1987 р. служив у армії, такі конфлікти відбувалися завжди й набули розголосу через «гласність»:

Побоїща такі були постійно, кожен рік. Тобто до Дарниці забрасували потяги московські камінням. Дарницька групівка дуже потужна була. Вона на Протасовому Яру сідала в електричку і їхала... По Жилинській одна толпа йшла... Окружали, менти. Чому наголос пішов? Бо гласність, перестройка. І вже їм дозволили писати про цей кіпіш. І після цього матчу з'явилися оці клуби комсомольські. Так що драки вони були постійно. З будь-якою командою московською. Там ще резонанс був, що футбольна команда, яка на пероні стояла, їм торти порозбивали «Київські», Дасаєву в обличчя там заїхали⁴⁶.

⁴⁵ Див., наприклад: Т. Донченко, «Вболівати без шаленства», *Спортивна газета*, 19 березня 1988; К. Медведєв, ««Динамо» не вибухнув», *Спортивна газета*, 31 березня 1988.

⁴⁶ Інтерв'ю з фанатом Орден від 4 січня 2022 р.; м. Ірпінь. Інтерв'юєрка: Любов Галан.

Також неофіційні джерела заперечують офіційну тезу щодо завершення конфліктів між підлітками, тобто організованими фанатами. Зокрема, вони свідчать про продовження конфліктів із міліцією та москвичами, а також про поширення національного бачення серед фанатів як підґрунтя для таких конфліктів.

Отже, реальна поведінка радянських уболівальників на стадіоні під час гри їхньої улюбленої команди лише частково відповідала визначеним пропагандою «правильним» моделям поведінки. Публічне виявлення емоцій і органічність такої маніфестації вболівальниками перетворювали радянський стадіон на місце, де підважувалася монополія влади на місто і способи користування ним. Насилля, порушення громадського порядку, висловлення незгоди із результатами гри або, навпаки, щире захоплення перемогою були органічною частиною поведінки футбольних уболівальників на стадіонах, у чому і виявлявся неусвідомлений спротив домінантним дискурсам. Контекст перебування, непередбаченість правоохоронців призвели до ескалації конфлікту та по суті до фактичного й символічного присвоєння київськими вболівальниками міського простору під час сутичок.

Bibliographic References

- Aleksandrenko, D. "Gavkuniv – get' zi stadionu!". *Sportivna Gazeta*, 05.09.1981.
- Almashin, Volodymyr. *Don't stop. Vbolivalki – fanati – huligani. Istoriya ruhu prihliniv FK "Dynamo" Kyiv u spogadah ochevidiv*. Kyiv: Nora-Druk, 2006.
- "Beshketnyky na stadionakh". *Sportyvna Hazeta*, 17.07.1984.
- Cherednik, V. "Zavzhdі vam radi". *Vechirnij Kyiv*, 16.07.1981.
- Dennis, Mike, and Jonathan Grix. *Sport under Communism: Behind the East German 'Miracle'*. London: Palgrave MacMillan, 2012.
- Donchenko, T. "Vbolivaty bez shalenvta". *Sportyvna hazeta*, 19.03.1988.
- Edelman, Robert. *Serious Fun: A History of Spectator Sports in the USSR*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- "I znovu fanaty". *Sportyvna Hazeta*, 09.07.1988.
- Fanat Mahno, interv'iuerka Halan Liubov, 23.01.2019, misto Kyiv.
- Fanat Orden, interv'iuerka Halan Liubov, 04.01.2022, misto Irpin.
- Fanat Pozharnik, interv'iuerka Halan Liubov, 28.03.2019, misto Kyiv.
- Fiske, John. "Power plays, power works". In *Football and Community in the Global Context: Studies in Theory and Practice*, ed. by A. Brown, T. Crabbe, G. Mellor, 11–13. New York: Routledge, 2009.
- Giulianotti, Richard, & Gary Armstrong. "Avenues of contestation: football hooligans running and ruling urban spaces". *Social Anthropology* 10 (2) (2002): 211–238.
- Goncharuk, M., "Pozafutbol'ni pristrasti". *Sportyvna Hazeta*, 19.01.1982.
- Haluzevyj derzhavnyj arhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 16, op. 1, spr. № 1256, 1262.
- Hirsch, Eric. "Landscape. Between place and space". In *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*, 1–23. Oxford, Clarendon Press, 1993.
- Kohring, Aleksandra. "Sporting Moscow: stadia buildings and the challenging of public space in the post-war Soviet Union", *Urban History* 37 (2) (2010): 266–276.
- "Khto zapravliaie hroi?". *Sportyvna Hazeta*, 26.12.1987.
- Linch, Kevin. *Obraz goroda*. Moskva: Strojizdat, 1982.
- Medvediev, K. "«Dynamit» ne vybukhnuv". *Sportyvna hazeta*, 31.03.1988.
- Mikulik, S., & S. Toporov. "Chornaya tajna Luzhnikov". *Sovetskij sport*, 08.07.1989.
- O'Mahouni, Majk. *Sport v SSSR. Fizicheskaya kul'tura – vizual'naya kul'tura*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2010.
- "Operatsiia «Khulihany»". *Sportyvna Hazeta*, 15.10.1988.
- Pil'c, Gunter. "Futbol – eto nasha zhizn': peremeny i processy differenciacii kultury futbol'nyh fanatov". *Logos* (2019).
- Professor. "10 let samomu znamenitomu vyezdu v SSSR. Kiev-87". *Ultras News* 4 (1998).
- Smith, David. "The Socialist City". In *Cities After Socialism Urban and Regional Change And Conflict in Post-Socialist Societies*, ed. by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Szelenyi, Oxford: Wiley, 1996.
- Suprun, Yu. "Kryvavi sutycky na stadionakh". *Sportyvna Hazeta*, 26.08.1981.

L. Halan

SOVIET STADIUM AS A SPACE OF COMPETITION OF OFFICIAL AND INFORMAL MODELS OF BEHAVIOR ON THE EXAMPLE OF KYIV (1950–1980)

The article considers the peculiarities of the strategies of behavior of fans in Soviet stadiums in the postwar period. On the example of the city of Kyiv and the “Republican” stadium, an analysis of the competition between officially permitted, acceptable models of behavior and alternatives to them, which took place during football matches, is conducted. The Soviet stadium during football matches was a kind of point of “inaccessibility” for the authorities. Watching matches at the stadium was accompanied by a more intense public display of emotions, in contrast to other sports spectacles (for example, a physical culture parade).

Before the start of «perebudova» and the announcement of “glasnist”, the official press kept silent about the real situation in the stadiums and the scale of the conflicts that arose after the matches. Also, it ignored any unusual forms of manifestation by fans of their football-related identity (for example, a march of spectators through the city after the match). Violence in stadiums, “incorrect behavior” (such as insulting football players, songs with obscene language) could not be part of the official Soviet spectator culture. The deconstruction of the image of the “good” fan created by Soviet propaganda and its comparison with the materials of oral historical interviews leads to the conclusion that the practices of Soviet fans in and out of the stadium on the day of the match undermined the government’s monopoly on the city.

The widespread popularity of football in the Soviet Union and its widespread discussion contributed to the construction of fan communities, the identity of which was formed by opposing the support of “our” against “foreign”, hostile teams. The principled nature of football matches for interested Soviet citizens turned the review of games at the stadium into a place of emotional demonstration of the fans’ identity. Violations of public order; collective “celebrations” or demonstrations of dissatisfaction with the results of the game, spontaneous marches from the stadium after the match became part of the unconscious resistance to the established models of “correct behavior”.

The context of “perebudova”, the lack of prepared reaction of law enforcement officers led to the escalation of the conflict and, in fact, to the actual and symbolic appropriation of urban space by Kyiv fans during the clashes.

Keywords: football, football fans, communities, Soviet society, stadium, perebudova, perestroika.

Матеріал надійшов 04.04.2022

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)